

Klaudy Kinga 2012. Szószintű műveletek szövegszintű hatása a fordításban.
In: Bárdosi V. (szerk.) *A szótól a szövegig*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
153–161.

Szószintű műveletek szövegszintű hatása a fordításban

KLAUDY KINGA

egyetemi tanár, ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék

Abstract: This paper aims to describe the text-level effects of word-level operations in the process of translation as secondary text production. Translation can be regarded as secondary text production because vocabulary is more limited and syntax is more constrained than in the case of primary text production. The result is a special kind of text which is different from authentic target language texts. These differences can be investigated under different headings, such as “quasi-correctness”, “translationese” or “translation universals”. The research focuses on the unique item hypothesis (Tirkkonen-Condit, 2002: 209), which claims that “translated texts would manifest lower frequencies of linguistic elements that lack linguistic counterparts in the source language”. The present paper describes two transfer operations in English–Hungarian translation whereby target language specific items are added to the translated text: (1) increased use of discourse markers in the target text, and (2) semantic enrichment of target text lexical items. These operations may help to reduce the gap between translated and non-translated texts.

Keywords: translation universals, unique item hypothesis, addition of discourse markers, semantic enrichment

1. A szó és a szöveg viszonya az elsődleges és másodlagos szövegalkotásban

Konferenciánk témája – „A szótól a szövegig” – mást jelent a fordításkutatók számára, mint az egynyelvű beszédtevékenységet vizsgáló nyelvészek számára, hiszen a fordító más, mondhatni, „rögzöttebb” úton jut el a szótól a szövegig, mint az egynyelvű szövegalkotó: a szó a forrásnyelven született, a szöveget pedig a célnyelven kell megalkotni.

A fordítás másodlagos szövegalkotás. A célnyelven is szöveget alkotunk, de más lexikai és grammatikai választékból kell megteremtenünk az ekvivalens célnyelvi szöveget, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg alkotója tette. A célnyelvi szavak más szemantikai mezőt aktiválnak, mint a forrásnyelvi szavak, a célnyelvi szerkezetek megalkotásának mások a szintaktikai lehetőségei és korlátai, mint a forrásnyelvi szerkezeteknek.

2. Milyen a fordítási szöveg?

Ez az oka annak, hogy a fordítási szövegek mások, mint az elsődleges szövegalkotás eredményeképp létrejött szövegek. A „fordítási szöveg” kifejezést Károly Krisztina használta először terminusként 2007-ben megjelent *Szövegtan és fordítás*

című könyvében. A fordítási szövegek másságát sokan vizsgálták „kvázi helyesség”, „translationese” címszó alatt.

Papp Ferenc (1984) kvázi helyesség terminusát elsőként Klaudy alkalmazta a fordított szövegek jellemzésére orosz–magyar vonatkozásában (1987), majd őt követte Inkeri Vehmas-Lehto orosz–finn vonatkozásban (1989). Mindkét munkára a szövegsztintű megközelítés jellemző, nem a forrásnyelv közvetlen interferenciáját vizsgálták, hanem a célnyelvi szövegalkotásnak olyan sajátosságait, amelyeknek a forrásnyelvi szöveg hatására módosul az előfordulási gyakorisága. A „translationese” terminust Martin Gellerstam használta 1986-ban angol–svéd vonatkozásban, és Elda Weizman 1987-ben francia–héber vonatkozásban.

A korpusznyelvészet fordítástudományi alkalmazása következtében a kilencvenes években a nemzetközi fordítástudományban elterjedt a fordítási szöveg másságának értéktelen vizsgálata (Baker, 1993), elkezdődött a fordítási univerzálék (explicitesség, normalizáltság, egyértelműség stb.) kutatása.

Milyen tehát a fordítási szöveg? Feltehetően hosszabb, explicitebb, egyértelműbb, mint az eredeti vagy mint az autentikus célnyelvi szöveg. A forrásnyelvi szöveggel való egybevetést párhuzamos korpuszok (parallel corpora), az autentikus célnyelvi szövegekkel való egybevetést összehasonlítható korpuszok (comparable corpora) segítségével végezhetjük (Baker, 1995).

3. Elmulasztott átváltási műveletek

Az univerzálék felőli megközelítés azért szerencsés, mert általa sikeresen megszabadulunk attól a megbélyegző jellegtől, amelyet a „kvázi helyesség”, a „translationese” vagy az „idegenszerűség” terminusok sugallnak.

Mégsem javasoljuk, hogy az univerzálék kutatása váltsa fel, illetve váltsa le az idegenszerűség kutatását. Mindkét megközelítésnek megvan a maga létjogosultsága. Ha a fordításon látszik, hogy fordítás, és a fordítónak nem kifejezetten ez volt a szándéka, akkor a fordító valamilyen fordítási műveletet elmulasztott elvégezni. Ha Klaudy (1999) indoeurópai–magyar (rövidítve IE–M) átváltási tipológiáját vesszük alapul, akkor az 1. táblázatban felsorolt elmulasztott átváltási műveletek okozhatnak idegenszerűséget.

Átváltási műveletek	Jellemző irány	Elmulasztott átváltási műveletek, melyek szövegsztinten idegenszerűséget okozhatnak
Lexikai konkretizálás	IE → M	pl. Ha a fordító nem konkretizálja az idéző igéket az IE → M fordításban.
Lexikai generalizálás	M → IE	pl. Ha a fordító nem generalizálja az idéző igéket a M → IE fordításban.
Lexikai összevonnás	IE → M	pl. Ha a fordító nem vonja össze a kezdő igéket az IE → M fordításban.
Lexikai felbontás	M → IE	pl. Ha a fordító nem bontja fel a kezdő igéket a M → IE fordításban.

Lexikai kihagyás	IE ↔ M	pl. Ha a fordító nem hagyja ki a CNY olvasó számára irreleváns vagy magától értetődő elemeket (mindkét irányban).
Lexikai betoldás	IE ↔ M	<i>pl. Ha a fordító nem told be célnyelv-specifikus elemeket a fordításba (mindkét irányban).</i>
Lexikai kompenzáció	IE ↔ M	pl. Ha a fordító nem kompenzálja a veszteségeket (mindkét irányban).
Grammatikai konkretizáció	IE → M	pl. Ha a fordító nem gondoskodik a személyes névmás kimaradása miatti félreértések kiküszöböléséről az IE → M fordításban.
Grammatikai generalizáció	IE → M	pl. Ha a fordító bennfelejt a személyes névmásokat az IE → M fordításban.
Grammatikai felemelés	IE → M	pl. Ha a fordító nem emeli mondat szintre az IE főnévi és igenévi szerkezeteket az IE → M fordításban.
Grammatikai lesüllyesztés	M → IE	pl. Ha a fordító nem süllyeszti le mondat szint alá az önálló tagmondatokat a M → IE fordításban.
Grammatikai betoldás	M → IE	pl. Ha a fordító nem toldja be a szükséges határozatlan névelőket a M → IE fordításban.
Grammatikai kihagyás	IE → M	pl. Ha a fordító nem hagyja ki a fölösleges személyes névmásokat és határozatlan névelőket az IE → M fordításban.
Grammatikai átrendezés	IE → M	pl. Ha a fordító nem ügyel arra, hogy az állítmány ne csússzon a mondat végére az IE → M fordításban.
Grammatikai cserék	IE → M	pl. Ha a fordító elmulasztja a többes számot egyes számra váltani az IE → M fordításban.

1. táblázat

Elmulasztott átváltási műveletek

(Jelmagyarázat: IE → M = indoeurópai nyelvekről magyarra történő fordításra jellemző művelet, M → IE = magyar nyelvről indoeurópai nyelvekre történő fordításra jellemző művelet, IE ↔ M = mindkét irányra jellemző művelet)

3. A hiány mint a fordítási szöveg jellegzetessége

Az 1. táblázat példái Klaudy (1999) átváltási tipológiájából származnak, kivéve egyet, amelyet az elmulasztott lexikai betoldások példájaként találunk meg, és dőlt szedéssel ki is emeltünk. A lexikai betoldások elmulasztásának egy speciális fajtájáról van szó, amikor a fordítók elmulasztanak célnyelv-specifikus elemeket betol-

dani a fordítási szövegbe. Ezeket azért kellene betoldani, mert megjelenésükre a forrásnyelv sohasem ad impulzust, és hiányuk fordításízűvé teheti a célnyelvi szöveget. Tirkkon-Condít 2002-ben vetette fel, hogy a fordítási szöveg leleplezésében segíthet az is, ha nem azt nézzük, *mi van* a fordítási szövegben, hanem azt, hogy *mi hiányzik* belőle.

Hipotézise az volt, hogy bizonyára hiányozni fognak a fordított CNY szövegből azok az elemek, melyeknek megjelenésére a FNY nem ad impulzust. Ezeket az elemeket nevezi Tirkkonen-Condít „unique item”-nek, a hipotézis pedig így hangzik: „[...] translated texts manifest lower frequencies of linguistic elements that lack linguistic counterparts in the source languages [...]” (2002: 209).

Már Katharina Reiss utalt rá 1971-ben, hogy „[...] a fordítások nem használják ki teljes mértékben a célnyelvi eszköztárat” (Reiss, 1971: 19). Bizonyítási módszert is ajánl: vegyünk olyan célnyelvi szavakat, melyeknek nincs közvetlen megfelelőjük a forrásnyelvben, valószínűleg kevesebb lesz belőlük a fordításokban. A fordítási korpuszok alkalmazása előtt természetesen ezt nehéz lett volna bizonyítani, de Tirkkonen-Condít már támaszkodhatott a Savonlinnában 1997 és 2001 között épített tízmillió szavas CTF-re (Corpus of Original and Translated Finnish).

Az utóbbi években a „unique item” hipotézis bizonyítása kedvelt témája lett a finn korpusznyelvészeti kutatásoknak, sajnos magyar terminust igen nehéz rá találni: „egyedi elemek” vagy „célnyelv-specifikus elemek” lehetne a megoldás, de egyik sem kielégítő. Természetesen a megfelelő elnevezés hiányánál fontosabb kérdés, hogy milyen nyelvi eszközök sorolhatók ide. Tirkkonen-Condít elsősorban lexikai eszközökre gondol, mert bár nem zárja ki a szintaktikai megoldásokat, de, mint megállapítja, azokat nehezebb korpusznyelvészeti eszközökkel vizsgálni (2002: 217). Mi egyelőre két nyelvi eszközt vizsgáltunk: a diskurzusjelölő elemek betoldását és a szemantikai dúsítást.

4. Vizsgálat: célnyelv-specifikus elemek a fordítási szövegben

4.1. Diskurzusjelölő elemek használata a fordításban

Teljes szövegeket tartalmazó angol–magyar párhuzamos korpuszunk nem lévén, olyan szövegeket kellett találnunk, amelyeket számítógépünk tartalmaz. Szerencsére George Steiner *After Babel. Aspects of language and translation* című esszéjének két magyar fordítása is rendelkezésünkre állt. Az első magyar fordítást Medve A. Zoltán készítette, és a *Jelenkor* című folyóiratban jelent meg 2000-ben, a másodikat Bart István készítette, és a Corvina Kiadónál jelent meg 2008-ban. Az első fordító a könyvnek csak egy részletét fordította le, de ez vizsgálatunk szempontjából nem volt lényeges, ugyanazt a fejezetet könnyen ki tudtuk választani a másik műből.

A vizsgálat céljaira egy ingyenesen hozzáférhető lexikai elemző programot alkalmaztunk, a Lextutort ([http:// www.lex tutor/ca](http://www.lex tutor/ca)), amelynek egyik alprogramja alkalmas különböző szövegek lexikai állományának egybevetésére. A Text_lex_Compare funkcióba bármely nyelvű szöveg betölthető, de csak azonos

nyelvű szövegek egybevetésére alkalmas, tehát fordítás-egybevetésre csak akkor használhatjuk, ha több fordítás áll rendelkezésünkre ugyanabból az eredeti műből. A program megadja a két vizsgált szöveg type/token arányát, valamint a közös szókincs (shared vocabulary) és az egyedi szókincs arányát. Kapunk egy listát azokról az elemekről, amelyek csak az első szövegben (unique to old), és azokról, amelyek csak a második szövegben (unique to new) találhatók meg.

Ezzel az egyszerű módszerrel természetesen azt nem tudjuk vizsgálni, hogy az eredeti angol szöveghez képest milyen diskurzusjelölők kerültek be a magyar fordításba, csak azt, hogy a két magyar megoldásai közt milyen különbségek vannak. A 2. táblázat mutatja a mennyiségi különbségeket a két magyar fordítás között.

Egyedi szókincs	Közös szókincs	Egyedi szókincs
Steiner 1. (összes szó: 5271)		Steiner 2. (összes szó: 5503)
1697 tokens 1502 types	3789 tokens 1142 types	1736 tokens 1501 types

2. táblázat

Közös szókincs és egyedi szókincs a két fordításban

Azt látjuk, hogy az egyedi szókincs type/token aránya nem tér el a két fordító esetében, de ez nem is nagyon meglepő, hiszen az egyedi szókincsbe a ritkán használt szavak kerülnek be, azokra pedig jellemző az alacsony vagy egyszeri előfordulás. Ha viszont kiemeljük az egynél többször használt diskurzusjelölő szavakat az egyedi szókincsből (3. táblázat), akkor ott már nagy különbségeket találunk.

Fordítások	Diskurzusjelölő elemek
Steiner 1.	ugyanakkor (5), egyáltalán (3), alapvetően (2), szükségszerűen (2)
Steiner 2.	illetve (8), egyszersmind (5), jöllehet (5), valójában (5), mégpedig (4), mindazonáltal (4), ámde (3), egyben (3), másrészt (3), mondhatni (3), óhatatlanul (3), bízvást (2), eleve (2), éppenséggel (2), immár (2), kétségtelenül (2), lényegileg (2), mégoly (2), nyilvánvalóan (2), szükségképp (2)

3. táblázat

Diskurzusjelölő elemek a két fordításban

Az egyedileg használt diskurzusjelölő elemek mellett zárójelben szerepel előfordulási gyakoriságuk a vizsgált 5271 szavas (Steiner 1.) és 5503 szavas (Steiner 2.) korpuszban. Mint ahogy a 3. táblázatból látható, a második fordításban a diskurzusjelölő elemek száma és gyakorisága messze meghaladja az első fordításban szereplő, hasonló funkciójú elemek számát és gyakoriságát. Mivel ebben a fázisban nem

használtjuk össze a fordítást az eredetivel, azt nem állapíthatjuk meg, hogy a fordításban az eredetihez képest nőtt-e a diskurzuszjelölő elemek száma, vagyis betoldásról nem beszélhetünk. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a második fordító jóval több diskurzuszjelölő eszközt használt, mint az első, tehát nagyobb gondot fordított arra, hogy a magyar szöveget az olvasók könnyebben megértsék, úgy olvassák, mintha eredetileg is magyarul írták volna.

4.2. Szemantikai dúsítás

Még mielőtt rendszeres kutatásba kezdtem volna a célnyelv-specifikus elemek természetéről, beszélgetni próbáltam fordítókkal erről a jelenségről. Arra kértem őket, mondjanak példákat, melyek azok a szavak, kifejezések, amelyek „maguktól nem jönnek be a magyar szövegbe”, hacsak nem gondoskodik róla külön a fordító. A válaszolók említették az ikerszavakat (*csurran-cseppen*), az idiomatikus kifejezéseket (*nem fűlt a foguk hozzá, megadták a módját*), a közmondásokat és az olyan gazdag szemantikájú szóösszetételeket, mint a *lóhalálában, lélekszakadva, kutya-futásban, föltápázkodott, kutya-bajom*.

Más megközelítésben már korábban is foglalkoztam ezzel a kérdéssel. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába* (1999) című könyvem *Lexikai kompenzáció* című fejezetében „szemantikai dúsításnak” neveztem ezt a jelenséget. Lényege, hogy a fordítók igyekeznek minél jobban kihasználni a célnyelv lehetőségeit, hogy kompenzálják azokat a veszteségeket, amelyeket a fordításban más helyütt kénytelenek voltak elszenvedni.

A szemantikai dúsítás is egyike azoknak a műveleteknek, amelyekkel a fordítók eredeti célnyelvi szöveghez teszik hasonlatossá a fordítást. Nézzünk példákat Roald Dahl elbeszéléseinek Borbás Mária készítette fordításából. A 4. táblázat első oszlopában az eredeti angol szöveg, második oszlopában a konstruált semleges fordítás, harmadik oszlopában pedig a megvalósult célnyelv-specifikus fordítás látható (a szemantikai dúsításokat dőlt betűvel emeltük ki).

Angol eredeti (Dahl, R.)	Semleges fordítás (konstruált)	Szemantikai dúsítás (Borbás Mária)
new	új	<i>újdonsült</i>
[...] a man of mild and simple character [...]	[...] szelíd, egyszerű jellem [...]	[...] egyszerű lélek, aki a <i>légynek sem vétett</i> , [...]
made fresh plans	friss terveket készítettek	új terveket <i>kovácsoltak</i>
This was a mistake [...]	Ez hiba volt [...]	Ez súlyos <i>taktikai hibának bizonyult</i> , [...]
But we don't have to go into that.	De nem kell ebbe belemennünk.	Szükségtelen azonban <i>részletekbe bocsátkoznunk</i> .
[...] we can skip the	[...] átugorhatjuk a kö-	[...] <i>bátran elhanyagol-</i>

next six years, [...]	vetkező hat évet, [...]	<i>hatjuk a következő hat esztendő, [...]</i>
[...] and I found myself answering as best I could.	[...] és válaszoltam neki, amennyire csak tudtam.	[...] s én mit tehettem mást, tőlem telhetőleg <i>igyekeztem kielégíteni a kíváncsiságát.</i>
You may think that [...]	Gondolhatják, hogy [...]	<i>Szememre vethetik, hogy [...]</i>
All her life, Mrs Foster [...]	Mrs Foster egész életében [...]	Mrs Foster <i>világéletében</i> [...]
[...] that she would never dare [...]	[...] hogy felesége sosem merne [...]	[...] hogy felesége nem <i>vetemedne arra, hogy [...]</i>
[...] she kept putting up all over the house.	[...] az egész ház tele volt a fényképekkel.	[...] s a képekkel <i>teletűzdelt</i> a házat.

4. táblázat

Szemantikai dúsítás az angol–magyar fordításban

Mint a 4. táblázatban látható, a második és a harmadik oszlopban egyaránt kifogástalan magyar szavakat és kifejezéseket találunk. Sőt a második oszlopban található fordítások közelebb állnak az angol eredetihez. A harmadik oszlop példái viszont közelebb állnak a magyar irodalmi nyelvhasználathoz. Gazdagabb, konkrétabb jelentésű szavakat használ a fordító, mint amit az angol eredetiben látunk. Ha gépileg olvasható lenne a két szövegünk, a magyar fordításban feltehetően ki tudnánk mutatni a lexikai sűrűség (lexical density) emelkedését. A lexikai sűrűség növekedése egyébként minden géppel olvasható angol–magyar párhuzamos korpuszban könnyen kimutatható, mert a két nyelv rendszerbeli különbségei miatt az angol szövegben több deszemanizálódott, pusztán funkcionális szerepet betöltő grammatikai szót találunk, mint a magyarban. Itt azonban többről van szó, a fordítói kreativitás megnyilvánulásáról: a fordító a szótári ekvivalens helyett gazdagabb jelentésű fordítási ekvivalenst alkalmaz, melyhez a saját fordítói tapasztalataiból, és a magyar irodalmi valamint fordításirodalmi tradícióból meríti az ihletet. Ebben az esetben ihletforrás lehetett természetesen az eredeti mű szerzőjének, Roald Dahlnak a stílusa, az ő fanyar humora, kíméletlen szarkazmusa is, de ez már egy másik tudományterület illetékességébe tartozik.

5. Összefoglalás

Visszatérve a szó és a szöveg kapcsolatához, megállapítható, hogy a célnyelv-specifikus elemek használata a fordításban egyike azoknak a szószintű műveleteknek, melyeknek szövegszintű hatásuk van. Ennek a műveletnek az alkalmazásával azt a látszatot kelti a fordító, hogy nem fordításról, hanem eredeti műről van szó.

Ebben az előadásban két ilyen műveletről volt szó: a diskurzusjelölő elemek betoldásáról és a szemantikai dúsításról. A célnyelv-specifikus elemek vizsgálata több célra is felhasználható: eredeti szöveg és fordítási szöveg megkülönböztetésére, egyéni fordítói stílusok leleplezésére, bizonyos korszakokra, kiadókra jellemző fordítási norma kimutatására.

Felhasznált irodalom

- Baker, M. (1993): Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications. In: M. Baker & G. Francis & E. Tognini-Bonelli (eds.) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins. 233–250.
- Baker, M. (1995): Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research. In: *Target*, 7/2. 223–243.
- Gellerstam, M. (1986): Translationese in Swedish novels translated from English, In: L. Wollin & H. Lindquist (eds.) *Translation Studies in Scandinavia*. Lund: CWK Gleerup. 88–95.
- Károly K. (2007): *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. (1987): *Fordítás és aktuális tagolás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. (1999): *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Papp F. (1984): The Russian of Hungarian People whose Russian is First-Rate. In: F. Papp (ed.) *Contrastive Studies Hungarian–Russian*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 127–139.
- Reiss, K. (1971): *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*. München: Max Hueber Verlag.
- Tirkkonen-Condit, S. (2002): Translationese – a myth or an empirical fact? In: *Target*, 14/2. 207–220.
- Vehmas-Lehto, I. (1989): *Quasi-correctness. A critical study of Finnish Translations of Russian journalistic texts*. Helsinki: Neuvostolittoinstitutin.
- Weizman, E. (1987): Identifying and interpreting translated texts: on the role of pragmatic adjustment. In: *Indian Journal of Applied Linguistics*, 13/2. 61–73.

Források

- Dahl, R. (1991): *Parson's Pleasure*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Dahl, R. (1991): *Jámbor örömök*. Budapest: Európa Könyvkiadó. F: Borbás Mária.
- Steiner, G. (1975): *After Babel. Aspects of language and translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Steiner, G. (2000): Gnózis és szemantika. In: *Jelenkor*, 2000/4. 406–416. F: Medve A. Zoltán.
- Steiner, G. (2008): *Bábel után. Nyelv és fordítás*. Budapest: Corvina. F: Bart István.